

TÜRKMENİSTAN'DA SOSYO-EKONOMİK YAPI VE DİNİ HAYAT

* Yrd. Doç.Dr. Durmuş Tatlıhoğlu

GİRİŞ

Türkmenistan'da sosyo-ekonomik yapı ve dini hayat konusu, din sosyolojisi açısından ele alınıp incelenecektir. Bu yazımızda konunun çeşitli boyutlarına değinilecektir. Araştırmanın yöntemi,"Alan Araştırması" ile "Literatür İncelemesi"ne dayalıdır. Alan araştırmasında Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat dahil diğer vilayetlere de gidilerek" katılarak gözlem tekniği" uygulanmıştır. İkinci teknik olarak"kaynak kişiler"le görüşmeler yapılmıştır. Araştırmacı, ağustos 1995'den,haziran 1998'e kadar üç yıl Türkmenistan'da çeşitli araştırma ve inceleme yapmıştır. Kaynak taraması ise, bu konudaki literatür incelenmiştir. Her ne kadar Türkmenistan'da bu konuda kültürel ve sosyolojik araştırmalar mevcut olmamakla birlikte çeşitli kaynaklar gözden geçirilmiştir. Yapılan çalışma tanımlayıcı,betimleyici ve durum saptayıcı nitelikte olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce, Kafkaslardaki ülkeler bizim için masallardaki Kaf Dağı ülkeleri kadar uzaktı. Arada sadece sınır olması, uzaklığı alabildiğine büyütüyordu. Orta Asya'daki göç sırasında demirden dağları eriten Türkler, Demirperdeyi eritmekte hayli zorlandılar. Aslında onu biz eritmedik, zamanın güçlü çarklarına ayak uyduramayınca yer yer paslandı, delindi ve Demirperde ülkesinin üstüne göçtü. Yıllar sonra Kaf Dağı'nın değilse bile, Kafkaslar'ın ardındaki masal ülkelerine gitmek ve oradaki kardeşlerimizle sarmaş dolaş olmayı istemek ve en önemlisi ata vatana kavuşmak her Türk gencinin beslediği bir duygudur.

Türkmenistan hakkında kısa bilgiler vermek, yazının bütünlüğü açısından önemlidir. Gerçi aramızdaki soy, kültür ve din bağlarından dolayı her Türk'ün Orta Asya Türk Cumhuriyetleri hakkında genel bir bilgisi vardır. Fakat yine de kendi araştırma ve incelemelerimiz ışığı altında belirli bilgiler aktarmak gerekmektedir.

A.GENEL BİR BAKIŞ

1.Türkmen Adı

Türkmen adının tarih sahnesine çıkışı 10'uncu yüzyıla rastlamaktadır. İslam kaynaklarının ifadesine göre müslüman olan Oğuzlar'a Türkmen denilmektedir¹. Türkmen kelimesinde olduğu gibi müslüman olan Kuman, Karaman, Ataman ve Kölemenlerin adlarında görülen imen-manî eklerinin müslüman Türklerin isimlerinin sonuna o devirde eklendiği söylenmektedir. Türkmen adı bugün dar manada Türkmenistan Cumhuriyetinin de, Irak, İran, Afganistan, Suriye ve Anadolu'da'ki bazı Türk boylarına mensup olanlar için kullanılmaktadır. Türkmenistan, Türk dilinin Oğuz Türkçesini dil olarak kullanmaktadır².

* C.Ü.İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi

¹İbrahim KAFESOĞLU, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", **Jean Deny Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1958, s.151

²Mehmet SARAY , **Türkmen Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul,1993, s.13

Türkmen sözünün anlamı için çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Avrupalı tarihçiler, Türkmen adını "saf kanlı Türk" olarak nitelendirirken, Türkiye'li tarihçiler "Özen Türk", yani "Türk halklarının kökü" diye değerlendirmektedirler. Türkmenistan'da bugün yaşamakta olan Türkmenler esas itibariyle 9.yüzyılda Salır-Kınık, Yazır ve Kayı-Bayat boylarından birleşen Oğuzlardan gelmekle beraber, Türkmen medeniyetinin oluşmasında bu topraklarda hüküm sürmüş olan Massagetler, Dahlar, Parfiyalılar, Sakalar ve Hazarlar gibi birçok kültür ve halkın etkisi olduğu kabul edilmektedir. Nitekim bugünkü Türkmen kültüründe binlerce yıldan buyana süzülen rengarenk kültür unsurları bulunmaktadır.

2. Tarihi Durumu

Bilim adamları 800.000 yıl önce insanların bu topraklarda yaşadığını bilimsel araştırmalarla ortaya koyarak Türkmenistan tarihinin çok eski yıllara dayandığını açığa çıkarmışlardır. Türkmenistan'da ilk insan yerleşiminin M. Ö. 7000. ile 5000. yıllar arasında gerçekleştiği, Toğalaktepe, Çobantepe ve Göktepe bölgelerinde bulunan kalıntılardan anlaşılmaktadır³.

Türkmenistan'da Hazar ve Dah kabileleri, Massagitler, Harezmliler, Margianlar, Parfiyalılar, Ahemeniler ve bir süre Makedonlar yaşamışlardır. M. Ö. 247 yılında kurulan Parfiya Devletinin başkenti bugünkü Aşgabat'a 15 km uzakta yer alan Bağır köyü yakınlarındaki Nusay kalesidir. Nusay kalesi 14 hektar üzerine kurulu, 43 kuleli toprak bir kale olup, restora edilmiş kalıntıları hala mevcuttur. 470 yıl yaşayan Parfiya Devleti M. S. 224 yılında yıkılmıştır.

Türkmenistan topraklarında gelişen kültürlerden biri de Harezmi'dir. Eski Harezmi: Kalalığır, Küyzeligir, Toprakkale, Akçagelin, Şahsenin ve Eski Vas gibi önemli ekonomik ve kültürel merkezlere sahip olmuştur. Parfiya devleti ve kısa süren Sasani'lerden sonra asıl Eftalitlerin hakimiyeti burada etkili olmuştur. Bu dönem Türk Halklarının Türkmenistan'da hakimiyetlerinin başladığı dönemdir. Nitekim 6. yüzyıl Türkmenistan'da Türk hakanlığı asrı olarak anılmaktadır.

Türkmenler esas itibariyle IX yüzyılda Salır-Kınık, Yazır ve Kayı-Bayat boylarından birleşen Oğuzlardan gelmektedir. Türkmen medeniyetinin oluşmasında bu topraklarda hüküm sürmüş olan bir çok kültür ve halkın etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bugünkü Türkmen kültüründe binlerce yıldan bu yana süregelen rengarenk kültür unsurları bulunmaktadır. XI-XIII yüzyıllarda Türkmenistan'da devlet kuran Selçuklular ve Harzemşahlar döneminde kültürel hayat çok gelişmiştir. Türkmenlerin inşa ettikleri cami, türbe ve diğer göz kamaştırıcı binalar dönemin en değerli eserleri olmuştur. Bu dönemde Harezmi'nin başkenti Gürgenç (Bugünkü Köne Ürgenç) büyük bir bilim merkezi niteliği taşımıştır. Merv (bugünkü Marı) şehri ise bir bilim ve kültür merkezi olmuştur.

Gerek Moğol gerekse Timur yönetimi zamanında Teke, Salır, Yomut, Ersarı gibi Türkmen boyları Türkmenistan toprakları ile birlikte İran, Irak, Suriye, Kafkaslar ve Türkiye'ye kadar dağılmışlardır. Türkmenler, Selçuklu devletinden sonra düzenli orduları olan bir devlet olamamışlar ama her bir boy, kendi bağımsız yönetimini kurmuştur. Türkmen boyları arasında yaşayan ve bugün de devam eden "Aksakallar Meclisi ve Maslahat Geleneği" vardır. Bu toplantılarda boylar, kendi oranlarında katılarak adil bir biçimde temsil edilmiştir⁴.

³Oğuz YAYAN, **Türkmenistan**, Mavi Ofset Matbaacılık, Ankara, 1997, s.18

⁴A.BOHR, "Turkmenistan under Perestroika: An overview" **Report on U.S.S.R.** Mart 23 Aşgabat, 1990, s.22

Teke ve Yomutlar başta olmak üzere Çavdur, Göklen, Salur, Ersarı gibi kabileler Türkmenlerin en büyük kabileleridir. İslamiyeti kabul ederek "Türkmen" adıyla anılan Oğuz boyları üzerindeki Oğuz Yabgusunun tahakkümü üzerine Selçuk Bey İslamiyete giren Oğuz boylarının liderliğini ele alarak, bu boyları Yabguya karşı organize etmiş ve korumuştur. Selçuk Bey ile Oğuz Yabgusu arasındaki bu mücadele sonunda, Selçuk Bey'in kontrolü altındaki Türkmen boyları batıya doğru göç etmişlerdir. Bugünkü İran topraklarının kuzey doğu kesimindeki Horasan bölgesi ile Hazar Denizi'nin güney kıyıları arasında yerleşen Selçuk Bey yönetimindeki Türkmenler, bu göç ve yerleşim esnasında diğer Türkmen boylarından olan Kıpçaklar ve Peçenekler ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Karahanlılarla çatışmış ve Gaznelilerin ordusunu 1040 yılında Dandanakan'da yenip Selçuklu devletini kurmuş ve hakimiyetini Azerbaycan ve Anadolu'ya kadar genişletmişlerdir. Türkmenlerin bir kısmı Türkmenistan'da kalmış, bir diğer kısmı ise Türkiye'ye yani Anadolu'ya gelmiş ve yerleşmişlerdir.

Anadolu Selçuklu devletini kuran Selçuk Bey'in oğullarından birisi olan Arslan Yabgu'nun nesli, Avrasyanın ve İslam aleminin kaderini etkilemiş üç yüz yıla yakın bir süre Selçuklu çatısı altında barındırılan Anadolu Türkmen boyları, bir başka Türkmen boyu olan Kayı boyunun önderi Osman Bey tarafından kurulan Osmanlı Devleti'ne adeta miras bırakılmış ve Osmanlılar Selçukluların bu mirasını altı yüzyılı aşkın bir süre şerefle tasdik ve muhafaza ederek 20. asra intikal ettirmiştir.

Türkmenler 1835'den itibaren Merv bölgesine doğru yayılmaya başladılar. Oraz Han'ın başkanlığında Tecend Derya kenarına Oraz kalesi'ni inşa etmişlerdir. Türkmenler, Kuşit Han'ın önderliğinde Farsları (İran) yenilgiye uğratarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁵.

Mayıs ayında Ruslar Hive Hanlığı'nı ele geçirmişlerdir. 1879'da Ruslar Göktepe'ye hücumla geçtiler. Fakat Nurverdi Han'ın oğlu Berdi Murad'ın gayretlerine Ruslar dayanamadılar ve geri çekildiler. Ruslar 1880'de general Skobelev'i ordunun başına getirdi ve Türkmen topraklarına girdi. Rusyanın bu işgaline karşı bütün Türkistan'da olduğu gibi Türkmenistan'da da ayaklanmalar olduysa da başarılı olamadılar ve 1920'de Hive'yi de Ruslar ele geçirdi. 1924 yılında Türkmenler ile Özbekler birlikte hareket ettilerse'de bir sonuç alınamadı, çünkü bu tarihte Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve Orta Asya beş Cumhuriyete bölünmüştü⁶. Bu dönem 70 yıl sürmüştür. Türkmenler, Sultan Sencer'in ölümünden 830 yıl sonra tekrar kendi milli devletini kurmuşlardır.

Ocak 1990 tarihinde Türkmenistan'da Parlamento Seçimleri yapılmış, Mayıs 1990'da Türkmen Türkçesi Cumhuriyetin resmi dili olarak kabul edilmiş, 27 Ekim 1990 tarihinde de Saparmurad NİYAZOV Devlet Başkanı seçilmiştir. 22 Haziran 1990 tarihinde egemenliğini, 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla aynı gün bağımsızlığını ilan eden Türkmenistanı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.

3. Coğrafi konum

---

⁵Aşırğeldi İLYASOV, "Prisodinenie Turkmenii k Rossii", **Sbornik Arkhivnikh Dokumentou**, Akademia Nauk Turkmenskoi S.S.R. Aşgabat, 1960, s.142

⁶S.M. Svezbaev. "Goni Bek Rasskaz Türkmena O Bitve S Russ kimi Pod "Göktepe", *Turkmenovedenie* no:1, Aşgabat, 1927, s.26

27 Ekim 1991'de istiklaline kavuşan bugünkü Bağımsız, Tarafsız, Demokratik Türkmenistan Cumhuriyeti 53-66 doğu boylamı ile 36-43 kuzey enlemleri arasında yer almakta olup, yüz ölçümü 488,1 bin km'dir. Batısında Hazar denizi, doğusunda ve kuzey doğusunda Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan, güneyinde İran ve güney doğusunda Afganistan bulunmaktadır. Türkmenistan'ın yaklaşık 4/5'i çöl karakterindedir. Başkenti 600 bin nüfuslu Aşgabat'tır. Türkmenistan 5 vilayetten oluşmaktadır. Bunlar: Ahal, Balkan, Daşhovuz, Marı ve Lebap'tır.

Türkmenistan Asya'nın iç kesimlerinde yer aldığı için tam bir kara iklimine sahiptir. Genellikle yazları sıcak ve kurak geçer, gece ve gündüz arasında büyük ısı farkları görülür. Çok sıcak ve uzun geçen yaz aylarında ısı 50 C'yi geçer. Kış ayları kısa ve soğuk olup ortalama sıcaklık - 5 C arasında bulunur. Yağışlar oldukça az olup, en çok olduğu ay Mayıs ayıdır ve umumiyetle dağlık ve yaylalık yerlere yağış düşer. Ülkenin bu kuraklığını Tecen ve Murgap nehirleriyle Amuderya Nehri'nin %20 suyunu alan Karakum Kanalı'nın suları giderir.

4. Demografik Yapı

1993 yılı itibari ile 4.254.000 olan nüfusun %78'ini Türkmenler %22'sini de diğer etnik topluluklar oluşturmaktadır. Türkmenler arasında hızlı nüfus artışı ve tedrici göç nedeniyle son iki yılda ülke nüfusu içinde Rus azınlığın oranı %10'dan %6'ya düşmüştür. Ruslar genelde Aşgabat ve diğer büyük şehirlerde ikamet etmektedir. Ayrıca ülkede %9 Özbek, %5 Tatar, %2 Kazak, ve diğer halklar bulunmaktadır. 1997'de ülke büyük bir nüfus artış hızına sahip olup (%2,8), son yıllarda 100.000 civarında olan nüfus artışı 400.000'e ulaşmıştır. Dini Müslüman %88 (Sünni-Hanefi) Hıristiyan %10 (Ortodoks) ve %2 diğer dinlere mensup insanlardan oluşmaktadır.

Nüfusun yerleşim yerine (Kır-Kent) göre dağılımı incelendiğinde son 15 yılda kır ve kent nüfusu açısından sayısal büyük bir fark gözlenmiştir. 1980 yılında nüfusun %47,7'si şehirlerde yaşarken %52,3' ü kırsal bölgede yaşamakta idi. Ancak 1997'de bu oran kentde %45,4 kırdaki ise %54,6 olarak tesbit edilmiştir.

1997 yılında nüfus 5 yıllık yaş bantlarına ayrılıp incelendiğinde ülke nüfusunun %38'inin 0-14 yaş grubunda toplandığı görülmüştür. Bu durum doğurganlığın yüksek olduğunu göstermektedir.

5. Siyasi ve İdari Yapı

Bağımsızlık ilanının peşi sıra 16 Kasım 1991'de eski Komünist Partisi, Türkmenistan Demokrat Partisi olarak yeniden isimlendirilmiş ve 18 Mayıs 1992'de başkanlık yetkisinin genişletilmesini amaçlayan yeni bir anayasa parlamentodan geçmiştir. Türkmenistan yöneticileri, içinde bulunulan aşamada, çok partili sisteme geçilmesine karşı çıkarken, ülkede istikrara ihtiyaç bulunduğu, bu oluşumun Türkmenistan'daki farklı etnik unsurlar ve Türkmen kabileleri arasında ihtilafa ve sürtüşmelere zemin hazırlayacağı endişesini ileri sürmektedirler.

Yeni Anayasa, başkanlık sistemini ön görmekte ve Devlet Başkanına çok büyük yetki tanımaktadır. Buna göre Devlet Başkanı, Bakanlar Kabinesine başkanlık eder. Devlet Başkanı, ileride meclisin onayına sunmak koşulu ile kanun yapmak hakkına sahiptir. Başkan yardımcılarını, bakanlar, hakimler (belediye başkanı, vali) ve yüksek mahkeme başkanları, Devlet Başkanı tarafından atanmaktadır. Devlet başkanı gerekli gördüğü hallerde meclisi feshetmek hakkına sahiptir. Halk maslahatı; Türkmenistan'ın tamamından mahalli temsilciler ve bilim adamlarının katıldığı bir

organ olup başkanlığını Devlet başkanı yapmaktadır. Türkmenistan'da yasamayı yerine getiren seçimle işbaşına gelmiş 50 üyeden oluşan bir meclis bulunmaktadır. Ülkede yüksek mahkeme yargının en üst noktasında görev yapmaktadır.

Meclis'in 28 Aralık 1993 tarihli oturumunda Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın görev süresinin sona ereceği 1997 yılından sonra 5 yıl daha uzaltılmasına ilişkin bir karar alınmış, ancak Türkmenbaşı'nın bu kararın referandumda sunulmasında ısrarlı olması üzerine 15 Ocak 1994 tarihinde yapılan referandumda Türkmenbaşı -tek aday- %99,3 ile 2002 yılına kadar yeniden seçilmiştir.

Bağımsızlığına yeni kavuşan bir devlet olmasına rağmen, Türkmenistan'ın bağımsızlığını korumakta başarılı olduğunu kalıcı bir egemenliğin ve siyasi istikrarın temellerini attığını söyleyebiliriz. Parti ve hükümet yönetiminde Başkan Türkmenbaşı, yabancı firmalarla olan temaslarda çıkar sağlayan Tarım Bakanını ve bir Başkan Yardımcısını cezalandırmak için azl etmesinde de görüldüğü üzere bunaltıcı boyutlardaki rüşvet ve çürümeyle savaşmaktan çekinmemektedir. Bu ve benzeri olgularda ülkeye tüm bölgelerdeki en sağlam politik güç olma şansını vermektedir⁷.

B.EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

Türkmenistan'ın toplam yüzölçümünün 4/5'i çöl'dür. Tarıma elverişli alan % 3'dür. Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında ikinci büyük pamuk üreticisi olan Türkmenistan'da son yıllarda üretilen pamuğun işlenmesine ve ülke içinde değerlendirilmesine önem verilmektedir. Türkmenistan zengin maden kaynaklarına sahiptir. Özellikle petrol ve doğalgaz en önemli yeraltı kaynaklarındandır. Çıkarılan petrolün kalitesi çok yüksektir ve henüz işlenmeye başlanmamış geniş petrol sahaları bulunmaktadır. Türkiye ile Türkmenistan arasında imzalanan "Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşması"nda petrol, maden ve enerji kaynaklarının aranması, çıkarılması ve işletilmesi konularında mutabakata varılmıştır. Türkmenistan'ın güneyinde Sovebat ve Douletabat sahalarında üretilen doğalgazın İran üzerinden boru hattıyla Türkiye'ye taşınması amaçlanmıştır. Bu konuda Türkmenler Türkiye'den daha somut adımlar atılmasını ivedilikle beklemektedirler. 29 Ekim 1998'de yapılan yeni bir anlaşma ile doğalgaz boru hattı güzergahı Hazar Denizi'nin altından geçerek Azarbeycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakli sağlanacaktır. Bağımsızlık sonrası ilk dönem itibari ile nüfusun çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşırken günümüzde sanayi sahasına doğru kaymaktadır⁸.

Türkmenistan'da 9 yıl eğitim zorunludur. 9 yıllık eğitimi tamamlayanlar üniversitelere gitme hakkını kazanmaktadır. Eğitimini meslek okullarında sürdürmek isteyenler 7 yıllık eğitimden sonra 4 yıl meslek eğitimi alarak mezun olabilirler. 9 yıl temel eğitimden sonra meslek okullarına devam edenler ise, 2 yıl eğitim görürler. 1998'de yapılan değişiklikle de Ruslar liseyi 10 yılda, Türkmenler 9 yılda bitirebilmektedir.

Türkmenistan'da bir Mahtumkulu Türkmenistan Devlet Üniversitesi bir de özel Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi bulunmaktadır. Ayrıca Türkmenistan İlimler Akademisi, 10 araştırma enstitüsü, 11 araştırma istasyonundan oluşan Türkmenistan Saparmurat Niyazov Ziraî Bilimler Akademisi mevcuttur. Lise, teknik lise, pedagoji liselerinin yanısıra 14 tane Türkiye kökenli vakıflar tarafından Türkmen-Türk kolejleri açılmıştır⁹. Ayrıca

⁷ Bkz..Mehmet Saray, Türkmenistan Tarihi; TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ank., 1995; Saadettin Kömeç, Tarihte ve Günümüzde Türkmenistan.

⁸TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı), **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1995, s.11

⁹ Varol BEKTAŞ, "Türkmenistan", **Aksiyon Dergisi**, Ankara, 20-26 Ocak 1996, s.24

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak Türk ilkokulu, Anadolu lisesi ve Türkiye Türkçesi Eğitim Merkezi, İlahiyat Lisesi ve Mahtunkulu Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açılmıştır.

Saparmurad Niyazov, Türkmenistan Devlet Başkanı olduktan sonra, ilk işi, halk arasında birliği sağlamak olmuştur. Zira Sovyetler, Türkmen halkını böl ve yönet ilkesine göre kabileciliği el altından teşvik etmeye başlamıştır. Sen Teke'sin, sen Yomud'sun, sen Salur'sun, sen Ersarı'sın diye Türkmen halkını çağdışı bir kabileciliğe teşvik edip onların birlikte bir millet olmalarını önlemek istemişlerdir Niyazov, Türkmen ileri gelenlerini bir araya toplayarak mutlaka birliğin korunmasını istemiştir. Yaptığı bir konuşmada; "şayet aramızdaki boy ve klan kabile tartışmalarını durdurup yok etmezsek, ülkemizde nizam ve kontrolü sağlayamayız; o zaman hepimiz mahvoluruz" diyerek tehlikeli gelişmeyi durdurmuş ve ülkesinin ve halkının birlik ve beraberliğini sağlamaya muvaffak olmuş, bu davranışıyla Saparmurad Niyazov, Türkmen aydınlarının yanında yer almıştır.

Saparmurad Niyazov'un ikinci çıkışı Türkmen dili üzerinde olmuştur. Türkmen dili Cumhuriyetin resmi dili kabul edilmiştir. Türkmenistan Meclisi 12 Nisan 1993 tarihinde, 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren Kiril alfabesi'nin terkedilerek belirli bir geçiş dönemi çerçevesinde Latin Alfabesi'ne geçilmesini kararlaştırmış ve uygulamaya başlamıştır.

Bağımsızlık öncesi Türkmenistan'da Sovyetler'in İslam politikasının bambaşka olduğunu görüyoruz. Orta Asya Türk devletlerinde İslamiyet yasaklanmıştır. "İslamiyet gericiliğin simgesidir, insanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir" sloganları ile yazılı ve sözlü olarak yetiştirdikleri sahte din adamları vasıtasıyla İslamiyete hücum etmişlerdir. İslamı bu şekilde kötülemlerle kalmayan Sovyet rejimi müslüman halka yönelik ateizm (tanrı tanımazlık) dersleri ve konferansları düzenlemiş ve buna herkesi katılmaya zorlamışlardır. Sovyetler bütün dünya ve Türkleri aldatma yoluna yalnız bu inanç yoluyla değil, dil, kültür ve milliyet kavramlarını da yok etmek suretiyle tarihlerini de tahrif etmişlerdir. Sovyetlerin Türkistan da takip ettikleri iskan ve koloni siyasetleri Türkler için bir tehlike arz etmekle beraber din, dil, kültür ve milli tarihlerini yok etme, tahrif etme siyasetleri ondan daha büyük bir tehlike olarak görülmektedir.

Dil konusunda Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltarak ayrı bir dil gibi kullandırmışlardır. Böylece Türkler arasında dil ve kültür birliğini bozmak istemişlerdir, çünkü dil bir iletişim ve etkileşim aracıdır. Bir milleti yok etmenin en kısa yolu dilini değiştirmektir. Bunun için de alfabeyi değiştirip, yeni yetişen nesillerin zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamışlardır. Her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril alfabesi uygulamasını zorunlu olarak başlatmışlardır. Khun'un önderliğinde teşkil edilen bir ilmi komisyon vasıtasıyla, Türk boylarının ayrı milletler ve bunların şivelerinin de müstakil diller olduğunu ileri sürmüşlerdir. Rus dilini konuşmak çağdaşlığın, medeniyetin, üstünlüğün simgesi olarak aktarılmış ve böylece önce bölme sonra kendi dili ve kültürü içinde asimile etme politikası uygulanmıştır¹⁰.

Kültür alanında edebiyatta milli ruhu aksettirecek eserler yasak edilmiştir. Ayrıca İslam dini aleyhindeki faaliyetleriyle, Türkleri eski İslami temele dayanan geleneklerinden koparmaya çalışmışlardır. Bu hususta Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin XVIII. cildinin ikinci kısmında ilgili maddede şöyle denmektedir."Başka dinler gibi, İslamiyet de

---

¹⁰Türkmen Sovyet Edebiyatının Tarikhi Ocherk, Turkmenistan S.S.R. İlimler Akademisi Neşriyatı, Aşgabat, 1958, s.133-135

daima istismarcı sınıfların elinde, emekçileri manevi baskı altında bırakmak için bir alet gibi kullanılmış ve Doğu ülkelerini istila gayesi ile yabancı sömürgecilerce istifade edilmek suretiyle, gerici bir rol oynamıştır". Sistemli bir şekilde önce cami ve mescitleri tahrip etmiş, din adamı yetiştiren mektep ve medreseleri kapatmış, ileri gelen müslüman din adamlarını kitlevi bir şekilde hapis ve sürgün etmişlerdir. Dini ibadetle birlikte dini eğitim de yasaklanmıştır. Fakat bu baskılara rağmen kültürde, dilde ve milliyet' de Türkmen aydın şair ve yazarlarının mücadeleleriyle Ruslar bu arzularına ulaşamamışlardır. Bunlardan Alishir Nevai, Uluğbey, Ahmet Yesevi ve en önemlisi Mahtumkulu gibi büyük şahsiyetler buna izin vermemiş ve bugün Türkmenler şekliyle, kılık kıyafetiyle ve adetleriyle kültürünü muhafaza etmesini bilmişlerdir.

Milliyet duygusunu yok etme çabaları sistemli bir şekilde yapılmıştır. Bunun en canlı örneği işçi transferi adı altında Türklerin yerlerini değiştirmek ve Rusları yerleştirerek denge kurma çalışmalarıdır. Bu göç hareketleriyle Rus olmayan milletleri bir potada eritme amaç edinilmiştir. Buralarda eğitim Rusça veriliyordu. Ana dilindeki okulunu kaybeden ve kendi milli çevresinden uzaklaşan bu insanlar ister istemez yabancı bir kültürün tesiri ile milliyetlerini kaybedip Ruslaştırıyorlardı. Rus olmayan milletlerin tarihi geçmişlerini tahrif ederek onları özünden ve kökünden kopararak istedikleri gibi idare etmeyi amaç edinmişlerdi. Çünkü bir milleti yok etmenin yolu tarihinden kökünü koparmaktır. Kök sağlam olduktan sonra dallarında ve yapraklarında kırılma dökülme olsa da altdan öyle bir ruşeym çıkar ki daha güçlü ve daha dinamik olarak eskisinin yerini alır ve kendi öz varlığını devam ettirir. Onun için önce kökünü, tarihini ve değerlerini kesmek sonra yok etmek en kısa yoldur¹¹.

Sovyetler Birliği kaçınılmaz bir parçalanma yaşamış ve Türk Cumhuriyetleri bağımsızlığına kavuşmuşlardır. Bu durum Rusya'nın hesaplarına uygun değildi ve Rusya bu sonuçtan rahatsızdır. Rusların bu coğrafya üzerindeki hasaplarından kolay vazgeçeceğini beklemek biraz iyimserlik olur. Bu nedenle Rusya, bu bölgelerde yeniden hakimiyet planları yapmaktadır. Fakat Sovyetler Birliğinin dağılması, temelde bir ekonomik çöküşten kaynaklanmıştır. Bu, şu anda bile Rusya Federasyonu'nun en büyük problemidir. Bir de Rusya'ya dışarıdan devam eden Rus göçü onları daha çok uzun yıllar meşgul edecektir. Dolayısıyla böylesine vahim boyutlardaki ekonomik problemleriyle uğraşan ve daha uzun süre içindeki meselelerini bile çözmekte zorlanacağı anlaşılan bir ülkenin, yeniden Türk Cumhuriyetleri üzerinde hakimiyet planları uygulamaya koyması veya en azından bunu başarması pek kolay olmayacaktır.

Bunun en çarpıcı örneğini Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurad Türkmenbaşı'nın girişimleri neticesinde Birleşmiş Milletler Teşkilatı, Türkmenistan'ın sürekli tarafsızlık statüsünü onaylamasıdır. Böylece hiçbir ülke Türkmenistanı hegemonyası altına alamıyacaktır. 12 Aralık 1995 tarihinde bu kararı olan B.M., kendisine üye 183 ülkeden sözkonusu karara uymasını istemiştir. B.M'in bu kararı Türkmenistan'da bayram havası estiren 12 Aralık tarihi milli bayram olarak ilan edilmiştir.

Türkmen Anayasası, tarafsızlık ilkeleri çerçevesinde yeniden hazırlanırken kamu hukuku alanında da uluslararası normları benimsemiştir. Son değişikliklere göre Türkmenistan hiç bir ülke ile askeri alanda anlaşma yapmayacaktır. Nükleer ve kitle imha silahları üretmeyecek ve bu silahların ticareti ile ilgilenmeyecek. Türkmenistan

---

¹¹Berdi MURAD,A., "Türkmenistan and the Turkmens" in **Handbook of major Soviet Nationalities**, New York, London, 1975, s.266

din, dil, ırk ve cinsiyet farkı gözetmeyerek ilticaları kabul edecektir. Hiçbir ambargoyu kabul etmeyecek, Türkmenistan Halk Maslahatı'nda sürekli tarafsızlık statüsü ile yüklenilen sorumlulukları parafa edecektir.

Siyasetini ağızbirlik(millî birlik) ve barış üzerine kuran Saparmurad Türkmenbaşı; gerek bölgesiyle ve gerekse diğer ülkelerle sürekli temas halindedir. Türkmenistan'da çok sayıda yabancı vardır. Bunların yüzde 80'ine yakını Türklere oluşturmaktadır. Türkmen halkının en çok ilgi duyduğu millet Türklere dir. Onların kendi deyimleriyle doğanlarını(kardeşlerini) çok sevdiklerini her fırsatta dile getiriyorlar. Türkmenistan'da çok sayıda okulu olan Türklere, buraya en çok yatırım yapan millet durumundadır. Türkmenistandan çok sayıda öğrenci de Türkiye'deki çeşitli okullarda eğitim görmektedir. Türkmenistan-Türkiye ilişkileri her alana yayılmıştır. Dostluk bağlarımız kuvvetlidir. Bu bağlar tarihten gelen dil, din, ırk ve kültür bağlarıdır.

Türkmenistan, devlet binasını yeniden kurdu ve bu kuruluş hala devam etmektedir. Devlet kurmak ev kurmaktan kat kat zor ve güç bir iştir. Kainatta her şeyin bir ömrü olduğu gibi insanların ve devletlerin de bir ömrü vardır. Tarihten sadece ibret almak gerekir, insan fitratına uygun, millî değerlerine saygılı, zamana göre her alanda daima kendini yenileyebilen temeller üzerine kurulu devletler daha uzun ömürlü ve mutluluk içinde hayatlarını devam ettirirler. Bağımsızlığın ilk yıllarını takiben öncelikle tarım, tekstil, konaklama, gaz ve petrol alanında başlatılan yatırım seferberliği ile bugün 10 milyar dolara yakın yatırımı tamamlamış bulunmaktadır.

Türkmenistan bağımsız olduğu günden bu yana Türkiye ile eğitim, kültür, sanayi, ticaret, turizm ve tarım alanlarında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Türkiye bu ilişkilerin daha da gelişmesini ve kardeşlik duygusu içinde sonsuza kadar sürmesini istemektedir. Bağımsız Türkmenistan'ın lideri Saparmurad Türkmenbaşı'nın yaptığı çalışmalarla, bu sağlanacaktır. 10 yıllık kalkınma, birlik ve beraberlik siyaseti ile millî birliği, açık kapılar ve hoş niyetli tarafsızlık siyaseti ile ekonomi ve bağımsızlığı, ilim siyaseti ile de eğitim ve teknolojiye açık, bilimsel çalışmalarda önde, tarihine ve depe desturlarına(kültürlerine) bağlı olarak çağdaş bir nesil yetiştirmeyi amaç edinmiştir.

C.DİNİ YAPI

Türkmenistan'da günümüzde uygulanmakta olan dinin yeri ve anayasal düzen içindeki durumu konusunda bilgi verilecektir. Ancak, bu dönemi açıklamadan önce Sovyet dönemi ile ilgili kısaca bilgi verilerek geçiş yapmakta yarar vardır. Sovyetler Birliği'nde Komünist devrimden önce de o bölgelerde yaşayan Müslüman halka baskılar yapılmaktaydı. Çarlık Rusya'sı İslamiyet'i kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak, Çarlık Müslümanlardan çekinmekteydi. Bu yüzden din adamlarını denetim altına almak ve İslamiyet'in gelişmesine engel olma yoluna gitmiştir. "Dini idarelerin kurulması yasaklandı, cami yapılması Rus valilerin iznine bağlandı. İmamlar Rus yetkililer tarafından tayin edildi. Ancak, Müslümanlar dini yaşamalarını muhafaza ediyordu"¹².

Komünist Rusya, başlangıçta Müslümanların tepkilerinden çekinerek çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Bolşevik devriminden hemen sonra Sovyet Rusya Hükümeti 12.3.1917 tarihinde Rusya ve doğu Müslümanlarına yaptığı çağrıda "dini ve millî hayatın mukaddes olduğunu" bildirdi. Ancak, Sovyet Hükümeti 23.1.1918'de din ve devlet işlerini ayıran bir kanun yürürlüğe koydu. Kanunla, dini nikahlar, dini anıtlar, devlet hayatında dini merasimler yasak edildi. Dini idare, devlet makamlarının denetimi altına alındı. Okullar laikleştirildi, dini toplulukların mülk sahibi olmaları

¹²Baymirza HAYİT, *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*, Sabah Gazetesi Kültür Yay. İstanbul, 1978, s.319.

yasaklandı¹³. Bu uygulamalar Müslüman halkın büyük tepkisiyle karşılaşmış ve Sovyet hükümeti bilinçli bir yumuşama politikası gütmüştür. Sovyet devlet mekanizması oturduktan sonra uzlaşma politikalarını terketmiştir. Sovyet hükümeti 68 maddeden ibaret "dini cemaatler" isimli bir kanun çıkarmıştır. Dinin devlet işlerinden ayrı olduğu, din cemaatlerinin faaliyet göstermesi için İçişleri Halk Komiserliğine kaydedilmesi ve belirlenen özellikleri taşıması şartına bağlanmıştır.

1937'de Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası'nın 101.maddesi S.S.C.B. Anayasası'ndan alınarak Türkmenistan'ın yapısına uygun hale getirilmiştir. Bu maddeye göre "vatandaşların vicdan özgürlüğünü temin etmek amacıyla Türkmenistan S.S.C.'de dini idareler devletten ve okullar camiden, kiliseden ayrıdır. Dini ibadetleri yerine getirme özgürlüğü ve din karşıtı propaganda özgürlüğü vatandaşların hepsine verilir"¹⁴ denilmektedir.

Sovyet Devleti, dini kitlelerin afyonu olarak kabul etmiştir. Herkese din karşıtı propaganda özgürlüğü vermiştir. Komünist partinin ve hükümetin kapıları dini değer taşıyan kişilere karşı kapalı tutulmuştur. 1978'de Türkmenistan S.S.C. Anayasası'nın 50. maddesi de 1977 S.S.C.B. Anayasası'na uygun olarak kaleme alınmış ve yukarıdaki hüküm çerçevesinde dinin devlete karşı konumunu, din ve vicdan özgürlüğünü düzenlemiştir. Yine, ibadethaneler devletten ve okullardan ayrı tutulmuştur¹⁵. Ancak, uygulamalarda bu maddenin daha çok ateizm propagandası maksadıyla kullanıldığı, din ve vicdan özgürlüğünün bastırıldığı bugün yaşayan Türkmenler tarafından dile getirilmektedir. 1911'de 481 cami Türkmenistan'da ibadete açık iken 1978'de sadece 5 olması bunu en güzel şekilde gözler önüne sermektedir.

Bağımsızlık dönemi, Türkmenistan S.S.C. 22.8.1990 tarihinde egemenliğini ilan etti. Bağımsızlık beyannamesi ile "din dahil kanun önünde herkesin eşit olduğu" belirtilmiştir. Beyannamenin 5.maddesinde "devlet organları Türkmenistan S.S.C.'nin egemenlik haklarına ters gelen S.S.C.B. mevzuatı askıya alınacaktır" denilmiştir¹⁶. Türkmenistan bağımsız olduktan sonra hukuki düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Bunlardan biri de "Türkmenistan S.S.C.'de vicdan özgürlüğü ve dini kurumlar hakkındaki 25.5.1991 tarihli kanundur. Bu kanun temel olarak vicdan özgürlüğü ve dini kurumlar ile devletin ilişkilerini düzenlemektedir¹⁷.

1992 Anayasası'nda din ve vicdan hürriyeti ile ilgili kararlar da yer almıştır. Yeni Türkmen Anayasası'nda öncelikle dini ayırım yasaklanmıştır. Türkmenistan Anayasası'nın 17.maddesi şu şekildedir;" Devlet, vatandaşların hangi millete ait olduğuna, kökenine, memleketine ve vazifesine, yaşadığı yere, diline, dini ve siyasi görüşüne, hangi partiye mensup olduğuna bakmadan onlara eşit haklar ve özgürlükler verir. Ayrıca, vatandaşların kanun önünde eşitliğini teminat altına alır "¹⁸.

Türkmenistan'da din ve vicdan hürriyeti esas olarak Anayasa'nın 11. ve 26. maddelerinde düzenlenmiştir. Anayasa'nın 11. maddesine göre "Devlet dinleri ve din özgürlüğünü, dinlerin kanun önünde eşitliğini teminat altına alır. Dini kurumlar devletten ayrıdır ve devlet işine karışmazlar. Devletin eğitim sistemi dini kurumlardan ayrıdır ve laik niteliğe haizdir. Herkes dini görüşünü serbestçe belirleyebilir. Herkesin tekbaşına ya da toplu olarak istediği dine uymaya ya da hiçbir dine uymamaya, ayrıca dini görüşleriyle ilgili inanç ve itikadlarını açıklamaya ve yaymaya, dini örf ve adetlerin yerine getirilmesine ve bütün törenlere katılma hakkı vardır". Anayasa'nın 26.maddesinin ilk

¹³Alexendra BENNİGSEN, **Sufi ve Komiser, Rusya'da İslami Tarikatlar** (terc.Osman Türer), Akçağ Yay. Ankara, 1988, s.37.

¹⁴**Türkmenistan S.S.R.'nin Konstitütisyası** (Esas Kanun), Türkmenistan Neşriyat, Aşgabat, 1969, s.279.

¹⁵**Türkmenistan S.S.R.'nin Konstitütisyası** (Esas Kanun), Türkmenistan Neşriyat, Aşgabat, 1987, s.73.

¹⁶**Türkmenistan S.S.R.'nin Yukarı Sovyetinin Vedomostları**, no:15-16, Aşgabat, 1990, s.207.

¹⁷**Türkmenistan S.S.R.'nin Yukarı Sovyetinin Vedomostları**, no:9-10, Aşgabat, 1990, s.48.

¹⁸**Türkmenistan S.S.R.'nin Yukarı Sovyetinin Vedomostları**, no:9-10, Aşgabat, 1990, s.49.

cümlesinde ise "Türkmenistan vatandaşlarının kendi inanç ve itikadlarını serbestçe yerine getirme ve onu serbestçe ifade etme hakkı vardır" denilmektedir¹⁹.

Görüldüğü gibi Türkmenistan, laik niteliğe sahip bir devlettir. Din devlet işine karışmaz, devletin eğitim sistemi dini kurumlardan ayrılmıştır. Çağdaş ve modern eğitim sistemi uygulanmaktadır. Türkmenistan'da yaşayan tüm vatandaşların dini görüşünü serbestçe tayin etmeye tek başına ya da başkalarıyla birlikte istediği dine uyma veya uymama özgürlüğü getirilmiştir. Her vatandaşın dini görüşünü ifade etmeye veya yaymaya hakkı vardır. Ancak, kamu düzenini bozacak şekilde olmaması şartı vardır.

Dini kurumlarda da bazı haklar tanınmıştır. Dini kurumlar, kitle iletişim araçlarından faydalanabileceklerdir (madde 5). Dini idareler ve merkezler tüzüklerine uygun olarak kendilerine gerekli olan kadroları yetiştirmek için eğitim kurumları açabilirler (madde 10)²⁰. Türkmen Anayasasına göre, devlet, dini kurumları ve ateizm propagandasını finanse etmez denilmiştir. Ayrıca dini kurumlar siyasi parti faaliyetlerine de katılamazlar.

Türkmenistan'da din ve devlet işlerini temin eden organ, Türkmenistan devlet başkanlığına bağlı "Din İşleri Müşavirliği"dir. Bu müşavirliğin işlevi; devletin uzmanlık ve danışmanlık organı olmasıdır. Türkmenistan'da dini idare, Türkmenistan Din Komitesi ve Müftü'den oluşmaktadır. Bu kurum, ülkenin dini politikasını belirlemektedir. Vilayet ve taşradaki din görevlileri yani mollaları, vilayet hakimi (vali) tayin etmektedir. Türkmenistan'da son yapılan değişiklikle Kadılık makamı kaldırılmış, Müftülük sistemi oluşturulmuştur. Türkiye'deki dini yapılmaya benzer bir düzenleme yapılmaya çalışılmaktadır. Din İşleri Müşavirliği, vatandaşların din konusunda Anayasal haklarının temin edilmesi ve tescil edilen dini kurumların devlette temsil edilmesi konusunda görevlidir. Dini özgürlüklerin ihlal edilmesiyle ilgili olarak kendisine yapılan müracaatları inceler. Dini kurumlar ile devlet arasında aracılık vazifesi görür. Fonu, Türkmenistan Başkanı tarafından tasdiklenir. Müşavirliğin idarecisini Türkmenistan Devlet Başkanı tayin eder ve tayin edilen kişi Başkana karşı sorumludur. Müşavirliğin yardımcıları ise başkan tarafından tayin edilir. Müşavirliğin tüzel kişiliği vardır²¹.

Türkmenistan'da Diyanet İşleri Başkanlığı vazifesi yapan Müftünün iki yardımcısı vardır. Bunlardan biri, Özbekistan'daki merkeze bağlı ve finansmanın Rusya'dan sağlandığı Hıristiyan papazı ve diğeri de Müslüman Başımam'dır. Müslümanların temsilcilerinin maaşları halk tarafından verilmektedir. Yahudilerin cemaati olmadığı için dini temsilcisi yoktur. Şu andaki yapılanma içinde Bahailerin de bir yer edinmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Orta Asya'daki ilk müslüman Türk Devleti Karahanlılardır. Bu devletin hükümdarlarından İslamiyeti ilk kabul eden, müslüman olduktan sonra da Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han'dır.

Türklerin İslam dinini kabul etmeleri asırlarca süren bir tekamülün ve yüksek milli ve siyasi menfaatlerin icabıdır. İslam dini ile temasları VII. yüzyılın sonlarında başlar. 610'da doğan ve 634'de Arabistan sınırlarını aşan müslümanlık VII. yüzyılın sonlarında Horasan'a varmış. Türklerle temasa geçmiş birçok Türk, müslüman olmuş ve Halifenin başkumandanlığına kadar yükselmiştir. Mısır ve Suriye'de ilk müslüman Türk devleti olan Tolunlar, bir Oğuz Türkü tarafından kurulmuştur. Karlık Boyunun bir kısmı müslüman, bir kısmı Gök Tanrı dinindedi.

Arapların Çinlilere karşı kesin şekilde vaziyet almaları, Türklerle müslümanları yaklaştırmıştır. X.yüzyılın ilk çeyreğinde Maverünnehir tamamen bir müslüman ülkesi haline gelmiştir. Türkler arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Türklerin İslam dinini kabulleri genellikle kendi istekleriyle olmuştur. Çünkü İslam dininin eski Türk

¹⁹Türkmenistan S.S.R.'nin Yukarı Sovyetinin Vedomostları, no:9-10, Aşgabat, 1990, s.49.

²⁰Türkmenistan Mevzuatı, (1993, 1994, 1995), TİKA Yay. Ankara,1995, s.19.

²¹Türkmenistan Prezidenti'nin Aktlarının ve Türkmenistanın Hükümetinin Kararlarının Yığındışı, no:9, Aşgabat, 1996, s.207.

inanç ve düşüncesine uygun tarafları çoktu. Her iki inanışta kendilerinin dışındaki inanışlara karşı büyük hoşgörüyü sahipti. Ayrıca Türklerin İslamiyete girişleri sırasında tek tanrılı inanca aşına oldukları bilinmektedir. Mesela Oğuzlar daha müslüman olmadan önce, herhangi birşeye canları sıkıldığı vakit, başlarını göğe doğru kaldırıp “ bir tanrı” diyorlardı. Bu yüzden İslamiyetin getirdiği “ Alemlerin rabbi olan tek bir Allah’ın varlığı” inancını yadırgamamışlardır.

Bundan başka İslamiyetin telkin ettiği ahlaki kuralların çoğu da Türk ahlak anlayışına uygundu. Onlar hırsızlık, yalancılık, haksızlık ve zulüm gibi kötülükleri yapanları en ağır şekilde cezalandırırlardı. Türkler iffet ve namus konusuna da çok önem verirlerdi. Bir de Türklerin fütihat felsefesi İslamiyetin cihad anlayışı ile büyük ölçüde bağdaşıyordu. İslam devletinin başında bulunan halifeyi yeryüzündeki bütün müslümanların halifesi sayan İslam inancı ile Türklerin cihan hakimiyeti düşüncesi de bir birine çok benziyordu.

İslamlaşma hadiselerinin bu sıralarda Oğuzlar arasında da hızlanması tabii idi. Gerçekten Oğuz yabgusu ile arası açılan Selçuk şubası da Oğuzlara ait Cend şehri yakınına gelerek müslüman oluyor ve Oğuz yabgusuna karşı cihada başlamış ve Gazi Selçuk ünvanını almıştır. Böylece Türkler arasında yayılan İslamiyet, Beylerin de siyasi mücadeleleri için bir desdek mahiyetini almış ve İslama girişleri hızlandırmıştır²².

Türkmenistan eski uygarlıkların beşiğidir. Öyle olunca tabii burada birçok dinler kabul edilmiştir. Bunlar Şamanizm, Zoroastrizm, Budizm, Hıristiyanlık ve İslam dinidir. Türkmenistan’da, diğer Orta Asya devletlerinde ve Sibiryaya topraklarında yaşamış olan kavimlerde hakim olan ilk dini inanış Şamanizm’dir.

Orta Asya ve Sibiryaya kavimlerinin dini inanışlarına Şamanizm adı verilmektedir. Birçok Türkmen boylarında da İslamiyetten önce bu dinin hakim olduğu bilinmektedir. Günümüzde hala Ural-Altay dağları arasında yaşayanlarda ve bazı Moğollarda Şamanist inancın devam ettiği söylenmektedir. Türk boyları arasında bu dinin yanında başka dinler de az veya çok yaşamıştır. Uygurlar Mani dinini, Hazar kıyısındaki Türkler Museviliği, Bulgarlar Ortadoksluğu benimsemişlerdir. İslamiyetin ortaya çıkışından sonra ise, Türk boylarının büyük bir kısmı Müslümanlığı seçmiş, Müslüman olmayanlar da başka milletler içerisinde eriyip kaybolmuşlardır. Şamanizm, “ Kötü ruhların fenalıklarını def ve iyi ruhların iyiliklerini celbetme “ temel fikri üzerinde kurulmuştur. Ona göre, dünya iyi ve kötü ruhlarla doludur. Şaman adı verilen din adamı vasıtasıyla kötü ruhlar kovulur. Hatta kovulmakla da kalmaz, bunlar düşmanlar üzerine musallat edilir, iyi ruhların iyiliklerinin devamı sağlanırdı.

Şamanistler kainatı “Gök “, “Yeryüzü “, “Yeraltı “ olmak üzere üç kısma ayırırlar. İyi ruhlar gökte, insanlar yeryüzünde, kötü ruhlar da yeraltında yaşarlar. Bu üçlü ayrıma göre Şamanizmde tanrılar da değişmektedir:

Gök-Tanrı: Şamanizmde Gök-Tanrı, göğün muayyen bir katında, insana benzeyen bir varlık olarak tasavvur olunmaktadır. Bazı boylarda tek bir Gök-Tanrının varlığı kabul edildiği halde diğerlerinde bunların sayıları, adları, vazifeleri değişmektedir.

Yer-Tanrı: Türklerde ve Moğollarda vatan, toprak mukaddestir. Bu kudsiyetin asıl sebebi ise dağ ve ovalarda birtakım ruhların yaşadığına inanılmasıdır. Ayrıca ruhların bu yerlerin sahibi oldukları kabul edilir. Mesela; Altaylar bölgesindeki dağ, ırmak, ve göl adları oralarda yaşadıklarına inanılan ruhların da adı olmaktadır. Böylece dağ, ova ve ırmaklara hürmet gösterilir, bunlar birer koruyucu varlık sayılırdı.

Yeraltı ruhları: Şamanistlere göre kötü ruhların yaşadığı yer yeraltıdır. Bunların da çeşitli boylara göre değişen adları vardır. Ayrıca yeraltındaki bir ırmaktan ve onun yanındaki müthiş canavarlardan bahsedilir ki tifo, kızıl, kızamık

---

²² Raşit GENÇ, ” Satuk Buğra Han ve Türklerin İslamiyeti Kabulü” , **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası özel sayısı, İstanbul, 1997, s.165.

gibi bazı hastalıkları bu kötü ruhların yaptığına inanılır. Şaman, hastalık meydana getiren canavarları ve kötü ruhları uzaklaştırır ve zararına mani olur²³.

Geleneksel Türk dininde Kamlar önemli bir yer tutmaktadır. Türkler tarafından "kam" adı verilen bir otorite tipine, Tunguzlar'ın dilinden alınmış olmakla birlikte menşei konusunda çeşitli tartışmaların yer aldığı ve çok daha geniş bir kullanıma erişmiş bulunan bir kelimeyle "Şaman" adı verilmektedir ve anlaşılan o dini-mistik- sihri bir otorite tipini temsil etmektedir. Gerçekte "Şamanizm" Arkaik bir dini-sihri-mistik olaydır ve anlaşılan ona paleolitik çağdan bu yana rastlanmaktadır. Bununla birlikte Şamanizm'e, kelimenin öz anlamıyla bir din demek mümkün görünmemektedir.²⁴

"İslamın Gelmesiyle Ortaya Çıkan Değişmeler" ²⁵ adlı yazıda Orakov şöyle demektedir. "Türkmenistan toprakları asrımızın başlarında Araplar tarafından fethediliyor ve Arap topraklarıyla birleştiriliyor. Türkmen toprağının güney doğu kısmı eski Merv şehri Horasan vilayetinin merkezi oluyor. Doğu kısmı ve kuzey tarafı Harezmi vilayetine tabi oluyor. Önce "Kat" sonra "Ürgenç" onun başkenti olmaktadır. Arap askerleri İslam dinini bu topraklarda yaymak için eski medeniyete ait kitapları yakmışlardır. Çünkü kafirlerin yazdığı eserlerde küfür izleri var zannediyorlar, bu eserler İslam dinine zıt geliyor diye düşünmüşlerdir.

Araplar fethettikleri Türkmen toprağında halkı İslam dinine alıştırmışlar. Arap dili tek bir devlet dili olarak kabul edilmiştir. İslam dininin emirlerini yerine getirmek, çocukları okutmak, yazı işlerini yürütmek, ilmi eserleri yazmak Arap dilinde yapılıyordu. Doğu halklarının hemen hepsi bu devirde Arap dilini ilim dili diye kabul ediyorlar.

Bu konular hakkında X-XI asırlarda yaşayan ünlü Harezmi alimi Biruni " Geçmiş Nesillerin Hatırlatılması" adlı eserinde şöyle diyor. " Kütayba (yani Arap yüzbaşı) Harezmi'nin yazılarını, rivayetlerini iyi bilen, ilimleri öğreten alimleri öldürmüştür. Bunun için rivayetler yok olup gitmiştir. İslamın kabulündeki devirlerden sonra geçmişle ilgili bilgiler veren insanlar kalmamıştır." Yine bu eserde " Kütayba Harezmi'nin falcılarını ve büyücülerini öldürmüş el yazmalarını ateşe vermiş ve bu yüzden Harezmi ilimsiz kalmıştır. Geçmişle ilgili bilgiler sadece kendi akıllarında kalanlar olmuştur." Araplar İslam dinini ve Arap dilini zor kullanarak uygulamışlardır. İlk zamanlar Türkmen medeniyetini, gelişmesini, ilmini, kitaplarını geriye çekmiş, fakat Halifenin çevresinde uzun bir süre rahatlık olması VIII. asrın sonundan XIII. asrın başlarına kadar Türkmen medeniyetinde büyük başarılar kazanılmıştır.

Bu devirde Türkmen toprağında dünyaca ünlü alimler, şairler, doktorlar yetişmiştir. Eski şehirler güzelleşiyor ve genişliyor, yeni şehirler ve binalar kuruluyor, camiler medreseler ve çok güzel eserler yapılıyor. İç ve dış ilişkiler kuvvetleniyor. Pazarlar ve kervansaraylar, oteller kuruluyor, zanaatçılık şehrin en önemli mesleği oluyor. Büyük şehirlerin gelişmesi oralarda ilim ve medeniyetin gelişmesine ve İslam dininin yayılmasına, gelişmesine, el yazması sanat eserlerinin de gelişmesine neden olmuştur. Orta Asya'nın merkezi olan Semarkantda VIII. asırda kağıt yapmaya başlanılmış olması el yazması eserlerin geniş bir alana ve çabuk olarak yayılmasına neden olmuştur.

Alimlerin, şairlerin ve diğer din adamlarının ortaya çıkardıkları el yazması eserlerini özel zanaatçılar kopye yaparak, süsleyip kitap haline getirmişlerdir. Onlar Merv, Ürgenç, Buhara pazarlarında, özel dükkanlarda kumaş ve mal gibi satılmıştır. Bu olumlu gelişmeler antik devirde Türkmenistan'da bulunan eserler ve kütüphanelerin çoğalmasına yeni yeni görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu devirde kurulan kütüphaneler İslam dinin anlaşılması ve onun hayata geçirilmesiyle ilgili olan kitaplarla doludur. Şehirlerde, köylerde İslam dininin emirlerini

²³ **İslam Ansiklopedisi** " Şamanizm" Milliyet yayınları , İstanbul, 1991, s. 314.

²⁴ Ünver Günay-Harun Güngör, **Türk Din Tarihi**, Laçın yayınları, Kayseri, 1998, s.98,99.

²⁵ Yareş Orakov, "İslamın Gelmesi İle Ortaya Çıkan Değişmeler", **Türkmen Medeniyeti**, yıl:1994, sayı:2, Aşkabat, 1994, s.20-21. Bu makale, Türkmençe'den Türkçe'ye çevrildiği için cümle yapısı aynen korunmuştur.

yerine getirmek için, Allaha iman ve dua yapmak için mescitler, camiler kurulmuştur. X. asrın başında antik Türkmenistan'da Horasan'da büyük merkez camilerinin sayısı 120'yi geçmiştir. Bunun dışında camisiz köy yoktur ve birçok küçük mescit inşa edilmiştir.

Dini kitaplar Kur'an-ı Kerim ve onun elyazmaları tefsirler, olaylar, rivayetler, Peygamberimizin hayatı, hadisleri, şeriatın emir ve yasakları yazılmış ve bütün camilere konulmuştur. Bu eserler camilerin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Çünkü camiler ibadet ve dua etmenin dışında başka fonksiyonları da icra ediyordu. " Kitapsız cami cansız ceset gibidir " sözü Türkmen atasözlerine girmiştir.

İlk devirlerde camiler insanların medeni ve ruhi hayatlarının merkezi olarak işlev görmüştür. Şairlerin yarışmaları, alimlerin tartışmaları, kanun yapanların anlatmaları, mahkeme işleri, toplantılar, sohbetler ve bir kısım dini eğitim camilerde yapılmıştır. Buralarda devlet adamlarının, din adamlarının, hakimlerin buluşması, çeşitli tavsiyeler yapılması, halkı anlamalarına, toplumla kaynaşmalarına neden olmuş ve insanlara bir güven vermiş bu nedenlerle de halk kıymetli eşyalarını bile camilerde bulundurmıştır.

Türkmen toprağında ilk camili kütüphane yani külliye XIII asrın sonunda inşa edilmiştir. Bu kütüphaneler sadece dini yazılar veya elyazmaların dışında tarihi, bilimsel, kültürel eserler de bulunmuştur. Burada kopyaları yapılanlar çoğaltılmış bekletilmiş ve kitap olarak çıkmıştır. Cami kütüphaneleri çok zengin kitaplığa sahip olmuştur. Buralara mollalar (hocalar), şairler, hakimler, zengin adamlar ve toplumun diğer kesimleri de kendilerinde bulunan kitapları caminin kütüphanesine hediye etmişlerdir. Cami kütüphanelerinin gelişmesinde en büyük katkıyı vakıflar oluşturmuştur.

Vakıf, Arap dilinde "hayat içerisinde saklamak ve kullanmak" demektir. İslam dininin yayıldığı devirlerde camilere, okullara, medreselere ve diğer dini faaliyetlere vakıflar destek vermiştir. Bunun yanında okuyan öğrencilere, küçük imalathanelerin gelişmesine işyeri, dükkan kuranlara, kervensaraylar oluşturmaya ve buralarda kalan insanlara yardımda bulunmuştur. İslam toplumunun faydasına olan herşeyde Vakıfların desteği olmuştur.

Türkmen toprağında kurulan bir diğer kütüphane de medrese kütüphaneleridir. İslam dininin gelişmesiyle araştırma yapmaya, ilim öğrenmeye ihtiyaç duyulmuş ve medreseler yapılmıştır. İlk önce büyük şehirlerde camilerin yanında açılmış, sonra onların içine özel ev ve odalar kurulmuştur. Alimlerin evleri ile yakınlık oluşturarak her an talebe-hoca halk bir arada olmuştur. Medreselerden hakimler, din adamları, alimler yetişmiştir. Medreseler dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlerin de verildiği günümüzdeki üniversite görünümüne girmiştir.

Medreseler de camiler gibi vakıflardan büyük ölçüde faydalanmıştır. Medreselerin yerleri, kütüphaneleri ve külliye vakıflar tarafından kurulmuştur. Medreselerin hem dini hem de dünyevi ilim vermesi halkın buralara daha çok yardım etmesine ve sahip çıkmasına neden olmuştur. Buralarda çok çeşitli ilim verildiği için her dalda alimler yetişmiştir ve çok farklı eserler yazılmıştır. Talebelerin ve alimlerin yazdığı eserler sayesinde kütüphanede kitaplar çoğalmıştır. Burada yazılan eserler hocaların kontrolünde tartışılarak yazıldığı için bilimsel özellik taşımaktadır. Türkmen toprağında bu tür medreselerin kurulması VIII. asrın sonunda IX. asrın başında kurulmuş ve insanlara faydalı olmuştur".²⁶

Türkmenistan'a İslam'ın ilk gelmesi 751. yılında araplarla yapılan Talas savaşından sonra olmuştur. Arapların bu savaşı kazanması sonucu Türkmenistan topraklarında İslam aleminin bir bölgesi olmuştur. Oğuz Türkmenleri Anadolu'ya göçerek Selçuklu Türkmen devletini kurdular. Türkiye'de Selçuklular ve daha sonrada Osmanlı devletinin kurulması Orta Asya'da dini ve dünyevi ilimleri geliştirmiştir. Samarkan-Buhara, Curcan ve Marı şehirleri dini ve

---

²⁶ Yareş ORAKOV , a, g, e, s. 21.

dünyevi ilim ve bilimin merkezi oldu. Bunlar buralara İslamın gelmesi ile oluşmuş ilim merkezleridir. IX. X. asırlar Türkmen toprağında dini ve dünyevi ilimlerin en yukarı olduğu ve medeniyetin çok yüksek olduğu dönemlerdir.

Türkmenler çok çeşitli ülkelere gitmişler ve oralarda da İslamın yayılmasına, ilim, bilim ve medeniyetin gelişmesine yardım etmişlerdir. Türkmen boyları çeşitli devletler kurmuş dünya insanlığına İslamın emirlerini götürmüş ve çok büyük alimler yetiştirerek insanlığa faydalı işler yapmışlardır.

Türkmenistan'a İslam dini gelmeden Türkmenler diğer bazı Türk boylarının da taptığı Göktenri dinine inanmışlardır. Bu dindeki birçok inanışların İslam dinine benzemesi nedeniyle Türkmenler İslam dinini hiçbir tereddüt göstermeden, engelsiz ve savaşız olarak kabul etmişlerdir. İslam dinini kabul ettikten sonra onu yaşamakta diğer boylardan daha aktif davranmışlardır. Yaptıkları her işi Allah rızası için yapmışlardır. Bu dönemlerde eski Merv'de dünyada rakibi bulunmayacak kütüphaneler, mescitler ve medreseler inşa edilmiştir. Türkmen topraklarında dünyaca ünlü alimler yetişmiştir. Mesela İbn-İ Sina, Beyrunu, Ömer Hayyam, Muhammed Al Harezmi, Ebul Fazl (İmam Saraksi), Yusuf Hamedani bunlardan birkaçıdır.

Cengiz Han'ın Merv'i, Ürgenc'i ve Türkmen toprağının büyük bir kısmını harabeye dönüştürmesiyle Türkmenler zayıf düşmüştür. Türkmen'lerin maneviyatı zayıflamış ve boylar arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu nedenle büyük devlet kuramamışlardır. Bunun yerine muhtelif devletçikler veya hanlıklar oluşmuştur. Bu dönemlerde ortaya yalancı din adamları ve dervişlerin, rüşvetçi kadıların çıkması halkı dinden uzaklaştırmış ve manevi inancını sarsmıştır. Bu insanlar din vasıtasıyla fakir kalmış insanlardan para, mal toplamışlardır. Din insanlardan mal toplama ve çıkar aracı olmuştur. İnsanlar da din adamlarından uzaklaşmaya başlamışlardır. Ünlü Türkmen şairi Mahtumkuli bir şiirinde şöyle der:

Cemaatsız ezan bir kuru sestir,
Nice mollanın okan ilmi abestir.
Kadıların kârı çay ile nastır,
Bir bozuk nişana tuta başladı.

Türkmen atasözü vardır. “ Mollanın anlattığını yap, yaptığını yapma”. Halk bu sahte din adamlarından bıkmıştır. Bu durumdan faydalanan Rus'lar dini müesseseleri yok etmiş ve gerçek din alimlerini de cezalandırmışlardır.

Rus hegemonyası döneminde Türkmen'ler dini yaşayışı gizli olarak yerine getirmeye çalışmışlardır. Devlet içinde çalışan bir Türkmen dini yaşadığı tesbit edildiği an işinden uzaklaştırılmış ve Sibiry'a sürgün edilmiştir. Rus döneminde şehirlerde dini yaşayan insan yoktu. Sadece köylerde gizli yapanlar vardı. Türkmenler bu dönemde çocuklarını dahi sünnet ettiremez olmuştur. Çocukları sünnet ettirmek için ya doktor raporu gerek veya obalara yaşlı akrabalara götürerek onlar gizli olarak sünnet ettirmiş. Sünnet olduğu tesbit edilen çocuğun babasını sorguya çekmişlerdir²⁷.

Rus dönemi zamanında sahte din adamları yetiştirerek sosyalizmin meşruluğu anlatılmış ve din aleyhinde kitaplar yazılarak okullarda Ateizm (Tanrı tanımazlık) dersi okutturulmuştur. Gençleri dinden uzaklaştıracak programlar, kamplar düzenlenmiş ahlak ve edep yok edilmeye çalışılmıştır. Sadiklerde,(çocuk yuvası) çağalar bağında,(ana okulu) kreşlerde kız ve erkek öğrenciler elbisesiz banyolara sokularak haya duyguları yok edilmeye çalışılmıştır. Dini bilmeyen genç nesil kominizmin öğretilerini okumak ve yaşamak durumunda kalıyordu. Türkmen'lerin maneviyatının en zayıfladığı dönem SSCB'ye bağlı kaldığı dönemdir. Türkmen'ler 1990'da

²⁷KARİYEV, A.RASLİYAKOV, A., Kratkiy OCHERK, *İstorii Turkmenistana*, Aşgabat, 1956, s.107.

bağımsızlığını kazandıktan sonra dinlerini serbestce yaşama özgürlüklerine de kavuşmuşlardır. Türkmen Anayasasında da “ Herkes istediği dini seçme hakkına sahiptir” denilmektedir²⁸.

Fransız alimi Bossart “ Herkesin istediğini yapabildiği yerde hiçkimse istediğini yapamaz, baş olmayan yerde herkes baş, herkes baş olduğu yerde herkes köledir” demiştir. Bu nedenle toplumda düzenin sağlanması için hukuki, dini, ahlaki değerlerin bulunması mecburi olmaktadır. Türkmenlerde boy, tire (kabile) taassubu vardır. Türkmen toplumu Saparmurat Niyazov’un liderliğinde ağızbirliği siyaseti ile dağılmış olan köklerin birleştirilmesiyle tarihte sahip olduğu yeri almaya çalışmaktadır.

Türkmenler din olarak İslamı benimsemişlerdir. İslam, iyilikleri emredip kötülüklerden insanları uzaklaştırmaktadır. Türkmenlere İslami anlatmak için İslam dininin Peygamberi Hz. Muhammed’in dostları sahabiler Türkmen toprağına gelmişlerdir. Bunlardan Marı’da Ebu Bureyde (r.a.) ve El Gifari Hazretlerinin Türbeleri bulunuyor. Marı’da bulunan sahabilerin türbelerinin bekçisi Peygamberimiz Hz Muhammed (S.A.V.) şöyle buyurduğunu (“Ya Ebu Bureyde Mahşerde gittiğin yerin halkının başında hesaba çekileceksin” demesi ve bunun Türkmenler arasında kalması bizim için şereftir”) diye anlatmışlardır. Bir de Saparmurat Türkmenbaşı’nın dedesinin çok dindar olduğunu, dini konularda ve yaşamasında çok hassas olduğunu, kılı kırk yararcasına dürüst olarak yaşamış biri olarak anlattı. Bunun Rus’lardan çok kötü muamele gördüğünü, Din kitaplarının ve Kur’an-ı Kerimin toplandığını, ama Türkmenbaşı’nın dedesinin vermediğini, Kur’an ve seccadesini muhafaza ettiğini, depremde ölen çocuklarının, çocuklarına, yani torunlarına baktığını Saparmurat’ın terbiyesini de böyle mübarek bir kişinin verdiğini söylemiştir. Şu anda Niyazov’un köyü olan Kıpçak köyünde Kur’an bilmeyen, İslamı tanımayan hiçbir ev kalmadığını sevinçle ve şükürle anlatmıştır.

Rus döneminde öğretmen olan bir arkadaşım şunu anlattı: “Birgün okula müfettiş geldi. Bu müfettiş teftişten sonra Büzmeyin’e gitmesi gerekiyordu. Arabası olan da bir tek ben vardım. Yolda giderken kabristanın yanından geçmek zorunda kaldık, ben dua etmek istedim ama yanımdakine belli etmemem gerekiyordu. Başımı kaşır gibi birşeyler yaptım, elimi yüzüme sürerek dua ettim. Müfettiş hemen sordu: ”Ne yaptın?” Saklayamadım yalan da söylemekten çekindim ve dedim ki dua ettim. Sonra O da dedi ki "ben de dua edecektim ama senden korktum". Sonra ikimiz ağlaya ağlaya çok güzel bir dua ettik ve Yüce Allah’tan bu durumun üzerimizden kalkması için dua ve niyazda bulduk. Allah’a şükür dualarımız kabul oldu. O dönemde herkes birbirinden korkardı. Ajan olma tehlikesi ile kimse kimseye güvenmezdi “, bunu anlatan arkadaş hele öğretmen böyle bir şey yaparsa görevine son verildiğini de eklemiştir.

Arslan Kurbangeldi adlı bir üniversite öğrencisi şunu anlattı: “ Babam öğretmen olduğundan evimizde sünnet yaptıramadı ve bizim sünnet olmamız için dayımın evine götürdüler ve orada sünnet ettiler. Babamın namaz kıldığını kimse bilmezdi ve kümeste abdest alıp namazı orada kılardı. Cenaze filan olunca katılamazdı. Orada görürlerse hayati tehlike olacağından korkuluyordu. Kabristana ziyaret de yasaktı. Annem kabristana sabahın erken saatlerinde kalkar giderdi. Giderken eğile eğile kimse görmesin diye sürünerek giderdi ”.

Yine bir öğretim üyesi arkadaşım Orazpolat Ekayev şunu anlattı: ”Bizlere Üniversite’de okurken kabristanların girişinde durup, hangi tarihte, saat kaçta, kimler gelip gittiğinin raporunu tutma görevi verilmişti. Bizlerde kabristana gidip hemen dua etmeye başlıyorduk ”Ya Rabbi sadece git dedikleri için geliyorum, yoksa kötü bir niyetim yok ” derdik. Gelenler olurdu ama adlarını yazmazdık. Başka bir ad bulup yazardık “.

---

²⁸Türkmenistan'ın S.S.R'nin Yokarı Sovetinin Vedomostları, no:9-10,Aşgabat,1990, s.48.

Türkmenlerde mukaddes yerlere, mezarlara, yatır ve türbelere hürmet göstermek dep desturlardandır.(adeterdendir) Türkmen'ler vefat eden kimseler için 3. 7. 40. 100.günlerinde ve yıl dönümlerinde “ Huday yolu “ adıyla yemekler vermektedirler. Türkmenler 70 yıl Sovyetlerle beraber her türlü olumsuz şartlara rağmen inançlarını ve dep desturlarını korumuşlardır.

Türkmenistan 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsız devlet statüsüne kavuşmuştur. Türkmenistan'da dini yapının bugünkü durumunu ele alırken bazı hususları gözönünde bulundurmak gerekmektedir. Bağımsızlıktan sonra gözle görülür bir değişme ve dine yönelme görülmekle beraber buralarda hala eski yönetimin etkileri ve baskıları gözlenmektedir.

Sovyet sonrası dönemde Türkmenistan'da İslamın bugünkü durumunu açıklamak için hicretin 2. yüzyılından başlamak üzere tarihi bilgilere inmek gerekmektedir. Bu tarihlerde İslam ordularının Türkistan sınırlarına nüfuz etmesiyle beraber Orta Asya İslam dininin tebliği ile yüz yüze gelmiştir. İslam orduları ile Orta Asya'ya gelen sahabe ve tabiinden müslümanlar bölgede yerleşerek ve bölge halkı ile akrabalık ilişkileri geliştirerek İslamın toplum içinde derinlemesine nüfuz etmesinde ve daha sonraki Türkmenistan'daki İslamın teşekkülünde büyük rol oynamışlardır. Yukarıda örnek verdiğimiz gibi Merv (Marı) ve Bayramali'de “ Büreydetül İbn il Hatip (r.a.), Hakem El Gıfari (r.a.), Süleyman İbn-İ Büneyde El Esnem (r.a.) “ bunlardan birkaçıdır. Orta Asya'ya intikal eden İslam yaklaşık bir asır süren mayalanma sürecini takiben İslami ilimlerin bütün alanlarında zirve isimlerin doğmasını sağlayan bir yapılanma göstermiştir. Tefsir alanında Türkmenistan'ın Köne Ürgenç şehrinde Fahreddin Razi (k.s.). Sarahs şehrinde İmam Serahsi, tasavvuf alanında Yusuf Hamedani, Ahmed Yesevi, Yunus Emre ve son asırda şiir alanında Mahtumkulu gibi büyük şahsiyetler yetişmiştir.

Türkmenistan'da İslam denince hiç gözardı edilmeyecek bir husus ise tasavvufun yaygın oluşudur. Dünyada ve Türkiye'de en yaygın olarak bilinen Nakşibendiye ve Kadiriye tarikatlarıdır. Ayrıca bunlara bağlı Yeseviye ve Kubreviye tarikatı bu topraklarda çok etkili olmuştur. Ahmet Yesevi, Abdulhalık Gücdüvanı, Necmeddin Kubra gibi büyük tasavvuf adamlarının İslama yaptıkları hizmetleri burada günümüzde de görmek mümkün olmaktadır. Bunlar Orta Asya'da İslami hayatın temel taşları olarak görülmektedir.

Türkmenistan'da bağımsızlıktan sonra kadrolardaki değişiklik ve halk düzeyinde İslami bir ilginin ortaya çıkmasının nedeni, özlerinde olan dine bağlığın bir sonucu olarak görülebilir. Kısmen daha serbest bir ortama kavuşan halk, elinden geldiğince İslami hayatın canlanması yolunda çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların en göze çarpanları cami ve mescitlerin yapımı ve açılan Kur'an-ı Kerim kurslarıdır. Özellikle tarih boyunca köklü bir İslami geleneği yaşatmış olan Türkmenistan'da pek çok cami ve kurs faaliyete geçmiştir. 1998 yılında da Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Aşgabat'ta yaptırdığı cami de ibadete açılarak bu halkaya Türkiyenin de bir katkısı olmuştur.

İslama susamış olan halkın gönüllerini alma çabalarının da katkısı ile Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın umre ziyareti yapması İslam'a karşı bir iyi niyet gösterisi olarak algılanmıştır. Şu anda Hac döneminde her yıl 3-4 bin Türkmen müslümanın Hac için Kabe'ye gitmesine izin verilmektedir. Sovyet döneminde çok sınırlı olan Hac ibadeti artık günümüzde gücü yeten herkese açıktır. İsteyen müslüman bu görevini rahatça yapabilme özgürlüğüne kavuşmuştur. Tarihi mirasın yeniden canlandırılması çalışmalarının zirve noktası buraya açılan okullardır. Örneğin Maktumkulu Devlet Üniversitesine bağlı İlahiyat Fakültesinin 1997 yılında düzenlenen “ Kutlu Doğum Haftası” törenleri sebebiyle Peygamberimizin hayatı ve İslamın özellikleri bilimsel toplantılarda halka anlatılmıştır. Türkmenistan yönetiminde bağımsızlık sonrası dini alanlarda bir dalgalanma görülmektedir. İslami eğilimlerin halk içinde güçlenmesi yolundaki çalışmalara yönetim herhangi bir engel

çıkarmamaktadır. Özellikle eğitim alanında yapılan faaliyetleri bizzat devlet kendisi desteklemektedir. Örneğin Özel Türk kolejleri ve Üniversitesi, İlahiyat Lisesi ve Fakültesi, Kuran Kursu gibi faaliyetleri yapanlara ve açanlara manevi destek vermektedirler. Türkmenistan'ın eğitim ve manevi hayatındaki gelişmeler sözkonusu edildiğinde en ciddi olumlu faaliyetleri Türkiye'de Fethullah Hoca Efendi cemaati olarak bilinen grubun organize ettiği okullaşma çalışmalarının oluşturduğu yerli-yabancı bütün gözlemcilerin ortak görüşüdür. Bu gün bütün Orta Asya Cumhuriyetleri ve özerk bölgelerde açılmış bulunan bu orta dereceli okullar (kolej ve liseler) 1996-1997 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Bu okullarda eğitilen öğrencilere İslami herhangi bir davranış empoze edilmemektedir. Sadece okulların Türkiye'den giden eğitim kadrosunun yaşadığı İslami hayat canlı bir örnek olarak sunulmaktadır. Bunun kaba bir İslam propogandasından daha etkili olduğu bir gerçektir. Okullarda ilim, bilim ve terbiye verilerek onlara hayat tarzları ile örnek olunmaktadır. Dini ve İslami bilgiler kesinlikle okul içinde verilmemektedir. İnsanlar ihtiyacı olan bilgileri kitap, dergi, gazete gibi alanlardan, öğrenciler de belletici ve rehberlerden sormak suretiyle öğrenmektedirler.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Türkmenistan'ın Mahtumkuli Üniversitesi kampüsünde müstakil bir İlahiyat Fakültesi binası ve aynı alanda 200 kişilik bir yurt binası inşa edilmektedir. İlahiyat Fakültesi öğrencileri önce Türkiye'de eğitime başlamış ve 1997-1998 öğretim yılında kendi binasına Aşgabat'a taşınmıştır. Aynı şekilde İlahiyat Fakültesi ile beraber açılan bir İlahiyat Lisesi, yatılı 50 öğrencisi ile eğitimini sürdürmektedir. Her iki okulun da bütün eğitim ve öğretim masrafları Diyanet Vakfı tarafından karşılanmaktadır.

Türkmenistan'da medreselerden başka da dini teşkilatlar var. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Türkmanistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın doğum yeri olan Aşgabat Kıpçak mevkiinde, içerisinde Kur'an Kursu bulunan bir camii inşa ettirilmiştir. Başkanlık tarafından şu anda Aşgabat'ın merkezinde Osmanlı ve Selçuklu mimarilerin izlerini taşıyan , ana kütesi 85x45 metre ebadında, son cemaat kısmı dahil 7 bin kişinin namaz kılabileceği muhteşem bir camii inşa edilmektedir. Cami'nin kubbe üst kodu 37, alem üst kodu 40 metre olup kubbeye kaplama amacıyla 150 ton kurşun kullanılmıştır. Cami'nin Türkiye'den getirilen küfeki taşı ile kaplanan dış cephesi toplam 9 bin metre karedir. İnşaata 1993 yılında başlayan cami'nin 27 Ekim 1997 tarihindeki 6. Bağımsızlık Bayramına yetiştirilmesi planlanıyordu. Fakat bazı nedenlerden dolayı gecikerek 1998'de ibadete açılmıştır. Cami'nin avlusu içerisinde külliye geleneği ile bir kültür merkezi inşa edilmiş olup Modern Türkistan mimarisi çizgilerini taşıyan 3500 metre karelik merkezde kütüphane, konferans salonu ve büro mekanları bulunmaktadır. 1999'da Türklerin yaptırdığı camiyle birlikte Aşgabat'ta onyediyet adet cami ibadete açılmıştır. Bütün ülkedeki cami ve mescid sayısı 300'ü aşkındır. 50 civarında da Kur'an kursu vardır.

Yukarıda anlatıldığı gibi Türkmenler gelenek ve inançlarında İslam dininin yanı sıra, Türkmenlerin eski dini olan " Gök Tanrı " ve Şamanizm geleneklerinin ayrıca yine eski halklardan kalan ateşperestliğin (zorastrizmin) etkisi görülmektedir. Hasta çocuğu ateşten atlatmak, hastanın başına kül koymak, evde ot yakıp dumanını yaymak, küştdepti oynundaki zikir gibi inanışlar ve motifler, İslam öncesine ait izlerdir. Evliyalara ve din adamlarına büyük değer veren Türkmenlerin sosyal hayatında İslam kültürü önemli bir yer tutar. Dini bayramların kutlanmasına çok önem veren Türkmenler özellikle bağımsızlık sonrasında, bayramları kitleler halinde ve büyük bir coşku ile kutlamaya başlamışlardır. Geleneksel Türkmen bayramlarının arasında Nevruz ve Kurban bayramlarının ayrı bir yeri vardır. Kurban bayramında kurbanlıklar kesilir, akraba ziyaretleri yapılır. Gençlerin bu bayramlarda kurulan salıncaklarda sallanarak günahlarının bağışlanacağına inanmamaları dikkat çekici geleneklerden biridir. Ramazan bayramı 1996 yılından itibaren resmi olarak dini bayram kabul edilmiş ve ilk defa 1996 yılında resmi bayram olarak kutlanmıştır. Devletin müsamahakar tutumu karşısında oruç tutanların sayısı da her geçen yıl artmaktadır. Ramazanda toplanan

çocuklar ev ev dolaşarak: “ Yukarda bir ay var. Ucu kızıl yay var. Peygamberin saçığında bize düşen pay var. Az verenin kızı olsun, çok verenin oğlu olsun. Kapınızda toy olsun. Amin.” gibi şiirler söylerler.

Türkmenistan’da dini alanda en büyük problem bilgi eksikliğidir. Bilgi olmayan bir zeminde hiç bir şeyin pratiğinin olamayacağı, olduğu varsayılsa bile pek çok hata ile yapılacağı belli bir şeydir. Bu inanç kargaşası belli bir taassup ve körü körüne inanç tehlikesi taşımaktadır. Türkmenistan’da folklorik olarak İslami davranışlar var, ancak Türkmenler bunu neden ve nasıl yapacağı konusunu bilmemektedir. Örneğin mezarlıktan geçerken takside bulunan teyibin veya radyonun sesini kesmekte ve elini yüzüne sürmektedir. Burada hangi duayı okudunuz diye sorduğumda dua bilmediğini söylemektedir. Yemeklerden sonra mutlaka elini açıp dua yapmakta, ama duaları bilmemektedir. Türk Cumhuriyetlerinde Türkiye Diyanet Vakfının yaptırdığı camiler birer sembol olarak çok büyük bir anlama sahiptir. Ancak bu camilerin ibadetleri yanında insanların İslam akidesi hakkında bilgilendirilmesi de o derecede önem taşımaktadır. Bu görev ve sorumluluğun yerine getirilmesinde Türk İslam anlayışı dediğimiz ehli sünnete uygun dini anlayışa sahip insanlarımıza ihtiyaç vardır. Bu nedenle Türkmenistan’da dini alanda çalışma yapacak olanların bilgili, kültürlü, vatanına, milletine ve özdeğerlerine bağlı gönül insanı olmaları gerekmektedir. Buradaki insanlara lisanı hallariyle örnek olacak, İslamı ve Türkleri sevdirecek kişilerin gelmesi gerekmektedir.

Türkmenistan, tarihi geçmişi olan müslüman bir bölgedir. Türkmenler kendi arzu ve istekleri doğrultusunda kitleler halinde İslama girmişlerdir. Onlar bu dine girdikten sonra, onu cihan şumul bir din haline getirmek için çok samimi bir gayret içinde olmuşlardır. Anadolu’nun İslamlaşmasında Orta Asyadan gelen İslam bilginlerinin etkisi tarihi bir gerçektir. Bugün İç Avrupa’dan Uzak Doğu’ya kadar İslamın yayılmasında onların çabalarını, insaf sahibi herkes kabul etmektedir. İslam kültürünün yapı taşları denilebilecek alimlerin çoğunluğu Türk dünyasından ve Türkler arasından çıkmıştır. Ancak günümüz insanı geçmişte yaşanan acılı olaylar dolayısıyla, atalarının mirasından mahrum kalmış ve bunun bedelini de çok ağır ödemişlerdir.

Türk dünyası müslüman olduktan sonra, onu en kutsal değer olarak kabul etmiş ve yaşamak için her türlü fedakarlığa katlanmışlardır. Hatta bu hassasiyeti o kadar ileri götürmüşlerdir ki, İslam, pratik hayatta en disiplinli uygulama zeminini Türkler arasında bulduğu söylenilmektedir. Kur’an’a Hz. Peygamber ve onun sünnetine genel olarak İslami değerlere saygı hep aynı anlayış içerisinde bu toplumlarda uygulanmıştır.

Orta Asya Türk devletleri içerisinde Türkmenistan Rus asimilasyonu zamanında (1850-1990), dini eğitim ve öğretim yetersizliği sebebiyle, İslamın şekli yönü, değiştirilemez dini doğmalar olarak kalıcı bir mahiyet kazanmıştır. Geçmişe bağlılık, zaman içinde ortaya çıkan ilmi ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramama gibi sıkıntıları doğurmuştur. Tarihi mirasın yeterliliği bilinci burada dini gelişimi ve eğitimi olumsuz yönde etkilemiştir. Eğitim kurumları kendilerini muhteva ve metod açısından yenileyememiştir. Sovyet hakimiyetinin buralardaki yayılmasından sonra geçmişteki atalet ve rehavete bir de Rusya’nın olumsuz baskıları eklenmiştir. Böylece komünizmin buralarda yayılmasından önce din eğitimi yok denecek seviyelere düşmüştür. Komünizmin dine karşı bilinen tutumu dolayısıyla Türkmenistan’daki din eğitimi kurumları ve onları ekonomik olarak destekleyen vakıflar kapatılmış ve mallarına el konulmuştur. Günümüzde din eğitimi kısmı bir canlanma başlamıştır. Ancak alt yapı yetersizliği ve geçmişe bağımlılık dolayısıyla bu alanda yapılan çalışmalar ve açılan kurumlar yeterli değildir.

Türkmenistan’da eski Sovyetler Birliği döneminde komünizmin de etkisiyle din “ kitleleri uyuşturan afyon” olarak nitelenmiş, dine ve din adamına karşı olumsuz bir tavır ve baskı gösterilmiştir. Din adamı yetiştiren kurumlar kapatılarak, din eğitimi, aile içi eğitime dönüşmüştür. Sünnet, nikah, cenaze ve telkin gibi dini, kültürü yaşatacak sınırlı bilgiye sahip mollalar, kendi imkan ve birikimleri sonucu dini törenleri yapmışlardır. Bunların dini bilgileri az ve

yetersiz olduğu için toplumda kötü örnek olmuşlardır. İnsanlar bunların olumsuz tavır ve davranışlarından kasıtlı olarak uzaklaştırılarak kominist aydınları ve Rusları benimsemişlerdir. Türkmenler arasında Ruslara karşı oluşan sevginin bir nedeni olarak şöyle bir görüş ileri sürülmektedir. Yazları Türkmenistan çok sıcak olduğu için Sibiryaya gibi burası da Koministler tarafından sürgün yeri olarak görülmüş ve muhalif Rus aydınları buraya gönderilmişlerdir. Bu aydın kişiler ise sisteme muhalefetlerinde etkisiyle halkla rahatca kaynaşmışlar eğitim ve kültür seviyeleri ile de kendilerini bu insanlara sevdirmişlerdir. Bu sevgi ise zamanla Rus hayranlığına dönüşmüştür.

Türkmenistan'da bazı din adamları halkın dini problemlerine çözüm aramak yerine kominizmin meşruiyetini halka anlatmak için görevlendirilmişlerdir. Dini idarelerin başında bulunan insanlar, günümüzdeki problemlere çare arayacak kapasitededir. Ancak Cumhurbaşkanı ile Müftü arasında yine eskiden kalma din adamı danışman olarak görev yapmaktadır. Burada Baş Müftü ve dini gelişmeleri kontrol edilmekte ve dini faaliyetler sınırlandırılmaktadır. Resmi kurumlardan yetişen din adamları, halkın büyük çoğunluğunun dini ihtiyaçlarına çözüm getirecek bilgi, kültür ve kılık, kıyafet açısından toplumun ve çağın gerçeklerinden uzakta kalmakta ve toplumda saygınlık ve rehberlik vasfı kazanamamaktadır. Hatta varlıkları halkın hizmet ve desteğine muhtaç bir vaziyet arz etmektedir. Tesbit ettiğim kadariyle Türkmenistan Devletinde 1995 yılında Müftü ve baş imamla birlikte toplam iyi yetişmiş din adamı sayısı sekiz on kişiyi geçmemektedir. Hatta bazı cami mollaları cuma hutbesini ve namazını dahi zor okuyarak kıldırmaktadırlar.

Türkmenistan'da yaşayan insanları anlayabilmek ve onlarla ilgili düşüncelerimizi doğru bir çerçeveye oturtabilmek için önce orada yaşayan insanların toplumsal yapısını anlamak burada yaşayan hayatı tarihi gelişim içinde bilmek ve insan davranışlarını bu çerçevede ve bakış açısı içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Oranın sosyal şartları ve bölge insanların psikolojilerini bilmek, toplumsal yapılarını ve özelliklerini tesbit etmek, ölçülü ve gerçekçi ilişkiler kurmayı sağlayarak doğru bilgiler elde edilmesini sağlayacaktır.

Türkmenistan'da yaşayan insanların büyük bir kısmı, eski yönetimden kurtulduklarından pek memnun değillerdir. Önceki dönemde yönetimde bulunanlar, orta yaşın üstündeki makam ve mevki sahipleri, o dönemde buldukları mevkileri kullanarak bugün işadamı olanlar yeni durumdan hiç de memnun görünmüyorlar. Kentleşerek kendi hayat tarzını benimseyenlerin yanında kırsal kesimde yaşayan muhafazakarlarda da aynı tavrı görmek şaşırtıcı gelmiyor. Eski yönetimin ferdi inisiyatifi yoketmesi, geçiş döneminde yaşayan bazı maddi sıkıntılar karşısında insanları o kadar korkutmuş ki neye uğradıklarını şaşırarak insanların, sahip olduklarını kaybetme endişesi, geleceğe ait ümit besleme kabiliyetini dahi yok etmiş, özgürlük, bağımsızlık, milliyetçilik ve din gibi manevî değerler, serbest pazar, çalıştığı kadar kazanmak gibi ekonomik kavramlar, önlerine gelen kuru çöreği kaybetme ve maaşsız hayat korkusu yanında bir mana ifade etmiyor. Sadece alıştığı hayat tarzını muhafaza etmekte başlı başına eski düzeni istemeye yetmektedir. Türkmenlerin göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesinde bilim ve sanat alanında çalışmalarında en önemlisi materyalist eğitimin verilmesinde etkin rol oynayan Rus etkisi de eski düzeni istemelerinde rol oynamaktadır. Sovyet döneminde doğal gazın yüzde onu halk arasında paylaşılmış ve çalışmadan yaşamaya alışmışlardır. Bunun sonucu yeni düzene ayak uyduramayanlar eski düzeni istemektedirler.

Türkmenistan'da yapılan yenilikler ve değişimler yukarıda anlattığımız toplumsal gerçekler çevresinde yapılmalı ve halka ikna edici şekilde anlatılmalıdır. Türkmenistan, bağımsızlığına kavuştuktan sonra yani 1991'den 1997'ye kadar yaklaşık elli tane fabrika üretime açıldı, bir o kadarı da yapılmaktadır. Türk kolejleri, üniversiteler, eğitim kursları açılmış ve bunlara yenileri eklenmektedir. Eski dönemde her şey dışardan gelirken şimdi bunlar

Türkmenistan'da üretilmektedir. Fabrikalarda çalışan insanlar usta ve sanat sahibi oldular, okullarda okuyan öğrenciler ilim adamı oldu ve Dünya Biyoloji Olimpiyatlarında 1996 yılında Türkmenistan Dünya birincisi oldu ve 1997 Biyoloji olimpiyatları Türkmenistan'da yapıldı. Bütün bu gelişmeler Türkmen halkına güzel bir şekilde anlatılmalı ve insanlara gelecekleri hakkında ümit telkin edilmelidir. Bunlar tavsiye olarak değil bilimsel gerçekler çerçevesinde insanlara anlatılmalıdır. O zaman yapılan yenilikler ve değişiklikler halk tarafından kabul görür ve uygulama alanı bulur. Halkın benimsemediğini zorla kabul ettirmek mümkün değildir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkmenistan'da halkın geleneksel yapısının ya da halk kültürünün temeli dinsel tutum ve davranışlardır. Bu konuda halk oldukça duyarlı ve etkindir. Dinin emirlerinin yerine getirilmesi çok yavaş olarak uygulanmaktadır. Dinin yerini gelenekler almıştır. Dini inançlar halk ırımları (inançları) şeklinde algılanmaktadır. Yeni yeni camiler ve Kur'an kursları yapılmaktadır. Cuma günleri ve bayram günleri camiler dolmaktadır. Son yıllarda Ramazanda oruç tutanların sayısı artmıştır. Dine ilgisiz kesim azalma gösterirken, dine ilgi gözle görülür derecede artmıştır. Bürokrat ve memur kesiminin dinsel tutumu zayıftır. Ancak halk kesiminde dinsel yaşam gelişme göstermektedir.

Türkmenistan kominizmden yeni kurtulmuş ve bağımsızlığına kavuşmuştur. Tarihi kültürel mirasın gereği olarak müslüman olduklarını hissetmekte, ancak İslami eğitim ve uygulama konusunda problemleri bulunmaktadır. Bu problemleri yenebilecek önerileri ise şu şekilde sıralamak mümkün olmaktadır.

1. Türkmenlerin dini öncelikle tesbit edilerek, bu din hakkında doğru ve doyurucu bilgiler verilmelidir. Burada ehli sünnet dediğimiz Türk kültürüne uygun İslami anlayışlar öğretilmelidir. O zaman ne misyoner faaliyetleri, ne İran fundamentalizmi, ne de Arap Vahabiliği buralarda etkili olamaz.

2. Din hizmetlerini yapacak kurumlar bir çatı altında toplanmalıdır. Bu sayede dini çalışmalar daha sistemli ve organize hale getirilerek yapılmış olur. Bu konuda devletin desteği sağlanmalıdır. Ancak o zaman dış etkilere korunarak organizeli bir din hizmeti yapılmış olur.

3. Dini eğitim veren okullar ve kurumlar kurulmalı, var olanların modernizasyonu sağlanarak çağın gereklerine uygun hale getirilmelidir. Dini eğitim geleneksel taassuptan kurtarılmalı Kur'an ve hadislerin ışığı altında yeniden yorumlanmalıdır.

4. Din adamları ve mollalar hizmet içi eğitim kurslarına tabi tutulmalı ve din adamları ile halk ve devlet adamları arasındaki kopukluk giderilmelidir. Türk kültüründe olan din adamına saygı ve güven tekrar sağlanmalıdır. Din görevlileri toplumda yaşayışlarıyla örnek insan haline getirilmeli ve ekonomik yönden devlet tarafından desteklenerek halka muhtaç olmaktan kurtarılmalıdır. Bilgili ve çağın gerçeklerini bilen aydın ve modern din adamı yetiştirmek üzere dış ülkelere öğrenci gönderilmelidir.

5. Kendi dillerine ve kültürlerine uygun Kur'an tefsirleri ve mealleri yapılmalı, sağlıklı dini literatür oluşturulmalı, okullara dini dersler konulmalı ve öğrenciler çağdaş normlara göre yetiştirilmelidir, ancak o zaman öğrenciler ve insanlar birtakım illegal guruplara gitme ihtiyacı hissetmeyecektir. öğrencilere anlayacağı şekilde dini telkin yapılmalıdır. Dini yayınlar kitle iletişim araçları ile (kitap, dergi, gazete, TV ve radyo) belirli günlerde anlatılmalı, cami ve mescitler günün ihtiyaçları doğrultusunda hazırlanmalı bu konuda devlet halk işbirliği sağlanmalıdır.